

A TUDOMÁNYOS TUDÁS ÁRAMLÁSÁNAK MINTÁZATAI MAGYARORSZÁGON, 1770-1830

„Ezeknél szebb óráim soha sem vóltak”: emlékezet és kánonformálás a kulturális antropológia tudományának korai forrásaiban Magyarországon a 18/19. század fordulóján.¹

„I Never Have Had More Beautiful Moments,,: Memory and Canon Formation in the Historical Sources Relating to Cultural Anthropology in Hungary, At the Turn of the 18th and 19th Centuries.

Dr. Sz. Kristóf Ildikó CSc

Tudományos főmunkatárs

MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

ildiko.szkrisztof@gmail.com

Initially submitted September 12, 2018; accepted for publication October 18, 2018

Abstract

The study is devoted to the appearance of non-European cultural otherness in Hungary in its various forms (texts, images, objects) between cca. 1790 and 1840. The author explores how the *exotic* was experienced most of all in the university of Göttingen and how its *memory* was kept alive in Hungary as the peregrinant students returned home and brought the idea of a new, universal, global ethnography with them. The process of a scientific canon formation and the emergence of anthropology as a new discipline is investigated by the example of three works: the Hungarian translation of the *Historie von Groenland* (Barbý 1765) of the Moravian missionary, David Cranz (1723-1777), that of the *Naturgeschichte für Kinder* (Göttingen, 1778) of the Göttingen scholar, Georg Christian Raff (1748-1788), and a manuscript of a Hungarian physician, Pál Almási Balogh (1794-1867) about the aborigines of Australia, compiled from various contemporary British and French authors, such as James Cook (1728-1779) or Jules Sébastien Dumont d'Urville (1790-1842). The author argues that the universal history and the *Allgemeine Völkerkunde* that the Hungarian students were acquainted with in Göttingen contributed to the formation of a new scientific discourse and a new *scientific memory* in the same time in their homeland. She pinpoints that not only the written word (books and notes) but also the objects and artifacts seen in the cabinet of natural history of the university of Göttingen had their role in the emergence of anthropology in Hungary.

Kulcsszavak: tudományos tudásáramlás, az antropológia története, Grönland, Ausztrália, David Cranz, Dobosy Mihály, Georg Christian Raff, Almási Balogh Pál, James Cook, Jules Sébastien Dumont d'Urville, Alexander von Humboldt

¹ Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH K_16 119577 számú projekt tette lehetővé. Korábbi, rövidebb változata előadásként hangzott el a Magyar Tudományos Akadémián, Budapesten a Tudomány Ünnepe alkalmából az MTA I, II, IX. Osztálya és a Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottság szervezésében megrendezett *Emlékezet, Identitás, Kultúra: Kulturális örökség, emlékezhelyek, emlékezet történet* című konferencián.

Keywords: circulation of scientific knowledge, history of anthropology, Greenland, Australia, David Cranz, Mihály Dobosy, Georg Christian Raff, Pál Almási Balogh, James Cook, Jules Sébastien Dumont d'Urville, Alexander von Humboldt

Írásom a kulturális antropológia tudománnyá válásának egyik korai magyarországi szakaszát igyekszik bemutatni abból a szempontból, hogyan hatja át azt a – korszakban még nagyon keveset látott illetve megtapasztalt – távoli, Európán kívüli „kulturális másság.” Pontosabban fogalmazva, hogyan jelenik meg benne e más társadalmak - az Európán kívüli őslakosság - *egzotikumának az emlékezte*, hogyan konstruálódik meg ez utóbbi úgy szövegekben, mint képekben, sőt olykor megfoghatóan, tárgyakban is körülbelül az 1790-es és az 1830-as évek között.

Három, közelebbről vagy távolabbról göttingeni kapcsolódású, s a közelmúltig jobbra ismeretlen – jelen írás szerzője által az utóbbi években feltárt - munka nyújt közelebbi betekintést az *antropológiai emlékezet- és tudományos kánonformálódás*² folyamatába, működésének korabeli sajátosságaiba oly módon, hogy jellegzetes hazai társadalomtörténeti beágyazottságait is megvilágítja. E három munka közül kettő fordítás: David Cranz (1723-1777) *Historie von Groenland* (Barbÿ 1765), valamint Georg Christian Raff (1748-1788) *Naturgeschichte für Kinder* című művének (Göttingen, 1778) a magyar változatai; egy pedig kompiláció: Almási Balogh Pál (1794-1867) korabeli nyugat-európai utazók leírásait egybeszövő kismonográfiája Ausztrália őslakosságáról (kézirat, 1835k, ELTE Egyetemi Könyvtár).

E három, egyes korábbi tanulmányaimban már tárgyalt, más szempontokból elemzett mű³ így, egymás mellé helyezve kiválóan érzékelteti, hogyan teremt a késő felvilágosodás – kora romantika kori, reformkori Magyarországon a göttingeni történelemszemlélet és az ott megismert új tudományt, az *Allgemeine Völkerkundét* (egyetemes néprajzot) közvetítő munkák magyar nyelvre fordítása egy egészen újfajta tudományos diskurzust és egyben *tudományos emlékezetet*, amely nemcsak kultúra-közinek, hanem multimediálisnak is tekinthető. S amelyhez, mint látni fogjuk, a göttingeni egyetem korabeli *Wunderkammerének*, mint sajátos „lieu de mémoire”-nak⁴, az ott látott tárgyaknak – illetve olykor inkább idézőjelesen értve „tárgyaknak” - az ismerete, felidézése is szorosan hozzátartozik. Az antropológia tudományának a magyarországi megjelenése meglátásom, feltárásaim szerint az *emlékezés* bizonyos formáinak a megjelenését is jelentette: a tudományos diskurzus az emlékezés diskurzusaként, az *emlékekről szóló diskurzus*ként (is) született meg.⁵ A kulturális örökség fogalmát és értelmezési lehetőségeit is szem előtt tartva az alábbiakban ennek a sajátos diskurzusnak a megformálódását és kanonizálódásának néhány kérdését kísérlem meg megragadni, illetve rámutatni arra, hogy a göttingeni egyetemjárás mellett a korszakban *más* irányú kulturális gyakorlatok is léteztek, amelyek úgyszintén hozzájárultak az antropológia/etnológia, mint diszciplína tudományának magyarországi megjelenéséhez. Csak talán nem ismerjük még eléggé jól ezeket a más irányokat.

² A nyugat-európai antropológia kora újkori-újkori diskurzusairól és ezek történeti változásáról ld. STAGL 1995. Ebben az írásban Jan Assmann „kulturális emlékezet-” illetve kánon fogalmait igyekszem a magyarországi antropológiatörténet filológiai kontextusaira alkalmazni azzal a megszorítással, hogy utóbbi konkrét, levéltári feltárásának a terén még igen sok a tennivalónk. Ld. ASSMANN 2004 [1992].

³ Ld. tanulmányaimat, David Cranz munkájáról és magyar fordításáról: SZ. KRISTÓF 2016; Georg Christian RAFF munkájáról és magyar fordításairól: SZ. KRISTÓF 2011, 2012a és 2013; Almási Balogh Pálról és munkájáról: SZ. KRISTÓF 2014a és 2014b.

⁴ Pierre Nora fogalmát használom, ld. NORA 1984-1992.

⁵ Antropológiatörténet és emlékezés-, illetve emlékezettörténet szoros és szükségszerű kapcsolatáról, kora újkori megjelenési formáiról ld. STAGL 1995: 95-115.

Kezdjük azzal a forrásszöveggel, amely a tanulmányom címében szereplő idézet magában foglalja, s amely direkt módon világít rá az emlékezés tudományformáló, tudományos diskurzusképző funkciójára. Mégpedig egy olyan történeti korszak vonatkozásában, amely alapvető volt az egyetemes néprajz diszciplínává válásában.

A szöveg Dobosy Mihály szentesi lelkipásztortól származik, 1807-ből, s a következőképpen hangzik: „Már’ ma a’ földleírást is (mely tsak magában száraz portéka) ezekkel [= értsd: utazások leírásaival] öszve-kötik, és a’ gyermekeknek egyik nevelő tudományúl ezt választják. Sőt az Universitásokban is a’ *Geographiát az Ethnographiával öszve foglalván*, letzkéket olvasnak rá a’ Professzorok, még eddig egész Európában (tudomra) tsak három helyen: mellyek közzül egyiket Göttingában Professzor és Consiliárius Heeren Úrnál halgatni, és mellette az oda-való, vólt Ánglus Királyi Múzeumban lévő Ethnographiára tartozó igen szép gyűjteményt visgálni, ez előtt két esztendővel nékem is szerentsém vólt; és mondhatom, hogy ezeknél szebb óráim soha sem vóltak.”⁶

Dobosy Mihály (1780-1853) kimagaslóan művelt, európai nyelveket ismerő és használó vidéki lelkész volt a református egyház szolgálatában. Szentesen született, Debrecenben tanult. Mind az emlékezet – lelkipásztorunk esetében a kollektívnaál szűkebb, de az individuálison túli „tudományos emlékezés” egzakt folyamata -, mind a kulturális örökség-képzés és formálás – lelkipásztorunk esetében egy új tudomány Magyarországra való átplántálása -, mind pedig a politikai-kulturális csoportidentitás, hovatartozás – lelkipásztorunk esetében a Habsburg ellenes, német protestáns példákat követő reformista identitás - szempontjából kiemelkedő jelentőségűnek bizonyult, hogy 1805-ben egy évet töltött a göttingeni egyetemen. Ahogy az előbb idézett forrásszövegben elmondja, akkora hatással voltak rá az ott hallgatott kurzusok, valamint az egyetem természethistóriai kabinétjében látott bizonyos „tárgyak,” hogy elhatározta, hazatérése után itthon is igyekszik meghonosítani azt az újfajta „etnográfiai geográfiát,” amivel ott találkozott. Így is tett. Hazatérése után elkezdett *fordítani*: a korszak új, utazásokkal és földrajzi-egyetemes néprajzi felfedezésekkel, valamint oktatással kapcsolatos német nyelvű irodalmának – például Johann Wilhelm von Archenholz (1743-1812) és Joachim Heinrich Campe (1746-1818) műveinek – fontos, ám tudománytörténetünk számára máig meglehetősen kevésbé ismert magyarországi tolmácsolója lett. Dobosy Mihály egész életében megmaradt vidéki lelkipásztornak és tanárnak, ugyanakkor aktív szerepet vállalt a reformkor kultúrpolitikai törekvéseikben, mozgólódásaiban az 1810 évektől egészen az 1848-as forradalomig.

A munka, amelynek előszavában a fenti idézet szerepel, ugyancsak egy általa készített fordítás: David Cranz morva misszionárius - eredetileg 1765-ben Barbýben, Svédországban kiadott - művének a magyarítása, amely a következő címmel jelent meg Budán, 1810-ben: *Grönlánd históriája, melyben ez a’ tartomány lakosival együtt leíródik és a’ természeti históriára sok jegyzések tételnek.*⁷

Arra a kérdésre, hogy miben állhatott konkrétan az új „etnográfiai geográfia”, amelyről Dobosy a *Fordítói előszó*ban beszél, elég pontos választ lehet adni. Lelkipásztorunk megemlítette egyik göttingeni tanárának a nevét - Arnold Hermann Ludwig Heerenét (1760-1842) -, s ha megnézzük a Georg August egyetem 1805. évre vonatkozó tanrendjét (*Lehrangebot*-jait), kiderül, hogy Heeren akkor *Alte oder so gennante Universalgeschichte* és *Allgemeine Länder und Völkerkunde* címmel tartott előadásokat.⁸ Amit Dobosy 1805-től kezdődően Magyarországra importálni próbált tehát, az nem más volt, mint az *egyetemes néprajz* - az általános etnológia (vagyis: társadalmi, kulturális, és minden bizonnyal úgyszintén fizikai)

⁶ Dobosy Mihály, *A’ Fordítónak Előbeszéde*. Ld. SZ. KRISTÓF 2016: 230-231. Kiemelés tőlem - Sz. K. I.

⁷ Ld. róla hosszabb tanulmányomat: SZ. KRISTÓF 2016.

⁸ Az illető kurzus címe pontosan így hangzott: *Allgemeine Länder- u. Völkerkunde, oder einen crit. u. systematischen Inbegriff (sic!) unserer gegenwärtigen Kenntnisse der Erde und der sie bewohnenden Völker*. Ld. Dobosy Mihály, *A’ Fordítónak Előbeszéde*, SZ. KRISTÓF 2016: 231.

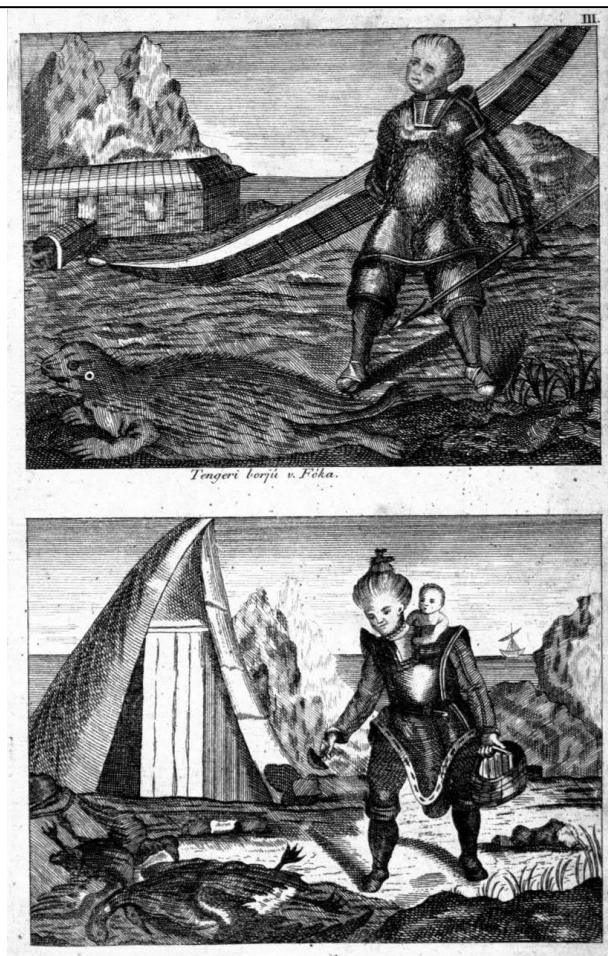
antropológia késő 18. – kora 19. századi német változata. Ugyanakkor - ahogyan Dobosy az 1807-ben kelt visszaemlékezésében felidézte -, korántsem csak egy egyetemi kurzusról és a hozzá tartozó olvasmányokról, vagyis: *szövegekről* volt szó. A Georg August egyetem természethistóriai kabinétje ugyanúgy lenyűgözte lelkipásztorunkat, aki néhány ott látott – s különböző, Európán kívüli őslakos népektől származó - „*tárgyra*” konkrétan is hivatkozott aztán Cranz Grönland-históriájának magyar fordításában.

Megkísérelve megérteni emlékezésének a mechanizmusait - személyes és társadalmi, tudományos és politikai beágyazottságát/-ait -, összevettem Dobosynak a göttingeni egyetem természethistóriai kabinétjére történő hivatkozásait a gyűjteménynek egy 1819-ből származó, meglehetősen részletes leírásával. Ez utóbbit a párizsi *Nouvelles Annales des Voyages* című korabeli periodika közölte, s jóllehet, Dobosy ottjártánál jó tizennégy évvel későbbi időből származik, a gyűjtemény törzsanyagai tekintetében útmutatóul szolgálhat. Ennek alapján bizonyosnak tűnik, hogy lelkipásztorunk mind az „északi” (arktikus és szubarktikus), mind pedig az amerikai (úgy észak-, mint közép- és dél-amerikai) részét láthatta ennek - az akkori Európában az egyik legnagyobbak és leggazdagabbak tekinthető – egyetemes néprajzi kollekciónak. A göttingeni volt az egyik olyan nagy kontinentális tudományos gyűjtemény, ahová a James Cook (1728-1779) - Joseph Banks (1743-1820) - Reinhold Forster (1729-1798) és Georg Forster (1754-1794) nevével fémjelzett Óceánia-expedíciók (1768-1780) anyaga is bekerült (Ld. HAUSER-SCHÄUBLIN – KRÜGER 2007). Dobosy a tárgyanagnak ez utóbbi részét nem említette (egyelőre még publikáltalan feltárásaim alapján azonban biztosan állíthatom, hogy ezt is ismerte, sőt, Óceánia-tárgyú műveket is készült fordítani⁹), az azonban teljességgel bizonyos, hogy inuit (eszkimó) tárgyakkal közelebbről is megismerkedett (minden bizonnyal a Georg Thomas von Asch báró (1729-1807) szentpétervári gyűjteményéből származókkal), ahogyan egyes, az észak-amerikai kontinensről származó indián tárgyakkal is. Visszaemlékezésében igen nagy lelkesedéssel beszélt például bizonyos tetoválási eszközökről, amelyek (valószínűleg) az ún. délkeleti indián kultúra-területről kerültek a göttingeni kabinétbe (valószínűleg a Cherokee, a Choctaw, vagy a Seminole, stb indiánoktól). S megemlített – ugyancsak emlékezetből - egyes tetoválási ornamentumokat is, amelyeket az arcra és a kézhátra alkalmaztak ezek a délkeleti indián népcsoportok.

Dobosy Mihály példája kiválóan illusztrálja, hogy mennyire – a szó legszorosabb értelmében véve, mintegy strukturálisan - *emlékezet-tudomány, par excellence diskurzusképző* – mégpedig visszatekintő, történeti diskurzusképző - az antropológia/etnológia, mint diszciplína.¹⁰ Különösen e korai, mondhatjuk, „karosszékes” tudománytörténeti korszakokban a leíró nem feltétlenül él együtt a leírt népcsoporttal - vagy nem él együtt tartósan vele -, s ezért a rendelkezésére álló „terepék” - mint „lieu de mémoire”-ok - *mindegyikéből* igyekszik meríteni, hogy ismeretekhez juthasson róla. Mind textuális, mind vizuális-figurális, mind orális (már amennyiben ez akkoriban lehetséges volt), mind pedig intézményes „emlék(ezet)-helyeket” használ. Ez utóbbi csoportba tartoznak például a múzeumok elődei, a ritkaság-, vagy természethistóriai kabinétek, *Wunderkammer*-ek; s az azokban foglalt, ott felhalmozott anyaggal igyekszik bővíteni, revideálni, vagy – ahogyan Dobosy esetében is láthatjuk, egyáltalán: - *megalkotni* tudását. [Lásd 1. kép]

⁹ Erről a közeljövőben külön tanulmányokban kívánok beszámolni.

¹⁰ Erre a lényeges szempontra - antropológiatörténet, múzeumtörténet és emlékeztörténet közvetlen összefüggéseire -, a kora újkori tárgygyűjtemények, mint *aides-mémoire*-ok vizsgálatának a szükségességére már Justin Stagl rámutatott, ld. STAGL 1995: 112-115.

1. ábra Cranz, Dávid: *Grönländ históriája*

Ezek az általam „tudományos emlék(ezet)-helynek” nevezett lehetséges korabeli antropológiai/etnológiai „terepek” azonban maguk is részei a korszak nagyobb, átfogóbb diskurzusainak, illetve részesülnek azokból. Így a kor etnológusa – a karosszékéből - ezeket is „magába szívja” mintegy, és tovább is adja tudományának a művelése során.

Az egyetemes néprajz (etnológia vagy antropológia) magyarországi megjelenésével, 18-19. századi filológiájával immár több, mint tíz évet eltöltve, meggyőződésem, hogy Pierre Nora *lieu de mémoire* fogalmának lehetséges, sőt, szükséges is volna egy ilyen irányú továbbfejlesztése. Azt látjuk a késő-felvilágosodás – kora-romantika korszakában, hogy korántsem csak szorosabban vett (köz)politikai, hanem sajátos *tudományos/diskurzív* „emlék(ezet)-helyek” és „emlék(ezet)-minták” is keletkeznek és kanonizálódnak – vélhetően az *ars memoriae* korabeli gyakorlatának (is) megfelelően.¹¹ A politika és a tudomány szférája nem választható el élesen egymástól (ASSMANN 2004 [1992]; FOUCAULT 1966 és 1971), s volna mit kiemelni, volna mire rámutatni a tudományos gondolkodás – adott esetben az egyetemes néprajz – ezidőtájt megformálódó kánonai tekintetében is. A továbbiakban megkísérlem megvilágítani, hogy az általam művelt tudományterület – valamint saját, közelmúltbeli levéltári feltárásaim alapján – milyen konkrét antropológiai „emlék(ezet)-mintákra” és *ars memoriae*-gyakorlatokra gondolhatunk ebben a vonatkozásban.

¹¹ Az emlékezés késő-középkori, kora-újkori „mesterségéről” - az elsősorban a retorikában, de a hétköznapi kegyesség gyakorlatában és más területeken is alkalmazott *ars memorativáról* – ld. többek között YATES 1966; STAGL 1995: 110-112; Közép-európai megjelenéséről ld. DOLEŽALOVÁ –KISS – WÓJCIK 2016. A 18. századra nézve ld. Te Heesen 2002 [1997].

Dobosy Mihály kora – a késő felvilágosodás – kora romantika kora – az Európán kívüli másságra vonatkozó diskurzusok szempontjából az az időszak volt, amikor - szemben korábbi, inkább vallásos, misszionarizáló ideológiákkal – elkezdnek kialakulni olyan, inkább szekuláris tudományos kánonok, amelyek az őslakos társadalmak, valamely feltételezett őstársadalom/-mak, s az antropológia/etnológia mint diszciplína tulajdonképpen mibenlétére vonatkoznak.¹² Ezeknek a – bizonyos részben ugyancsak Göttingenből származó – újszerű rendszerezési és gondolkodási sémáknak, klasszifikációs kánonoknak a megszilárdításában, meggyökeresedésében pedig igen nagy szereppel bírnak bizonyos *vizuális minták* vagy *modellek*, amelyeket a korszak pezsgő fordítás-irodalma, illetve könyvkiadásunk Magyarországra is közvetített.

Két példát szeretnék bemutatni a továbbiakban: mindkettő kapcsolódni látszik az *ars memorativa* kései, 18. század végi megjelenési formáihoz. Az egyik a *társadalomfejlődés linearitásának* az elképzelése, amit egyes korabeli földrajzi illetve természethistóriai tankönyveink illusztrációk formájában is igyekeztek a diákság elméjébe bevésni. A másik pedig az ún. *etnográfiai profil: az általános etnográfiai leírásnak* az igénye, majd később követelménye, amelynek – ugyancsak a korszakban rögzülő - struktúráját mind szövegek, mind pedig képi ábrázolások közvetítették hozzánk olyan kicsiny, őslakos népek leírása kapcsán - ezek példáján keresztül - mint az inuitok, az amerikai indiánok, vagy az ausztrál bennszülöttek.

Nézzük először a *társadalomfejlődés linearitásának* az elképzelését. Az ezt Magyarországra közvetítő fordítások közül az egyik legfontosabb Georg Christian Raff *Természeti história gyermekek számára* című tankönyve, amelyet Magyarországon 1779 és 1846 között háromszor fordítottak le és adtak ki, három különböző helyen. Veszprémben: Fábíán József (1762-1825) református lelkész fordításában; Kassán: Vajda Péter (1808-1846) evangélikus irodalmár fordításában; valamint Pesten: Táncsics Mihály (1799-1884) szocialista író, újságíró ún. “fordítás-korszerűsítésében”. Raff munkája, mint említettem, eredetileg német nyelven jelent meg *Naturgeschichte für Kinder* címmel, Göttingenben, 1778-ban. Szerzője nem volt más, mint a göttingeni lyceum rektorhelyettese, aki földrajzot és történelmet oktatott alsó- és középszinten.

Mint megállapíthattam, a *Naturgeschichte* bámulatra méltó karriert futott be Európában. Jelenlegi ismereteim szerint a 18. és 19. század fordulója körüli években legalább nyolc különböző nyelvre lefordították. Nyugatról kelet felé haladva ezek a következők voltak: angol (keletkezett egy közös londoni és edinburgh-i kiadás), francia, holland, aztán lett egy (bécsi kiadású) osztrák adaptációja, ami nagyon is megkülönböztette magát a némettől, volt magyar, továbbá dán, orosz, és végül szlavón-szerb kiadása (ez utóbbi, mint az közismert, nem volt igazi beszélt nyelv, inkább az oktatás nyelveként szolgált a korszakban, az egyházi szláv és a szerb ábécé betűinek a segítségével). Mindezekén túl, Raff tankönyve eljutott a tengerentúlra, az Amerikai Egyesült Államokba is: egy német bevándorlók alapította ohio-i település, Canton egyik könyvlistája említi 1832-ből például, mint olyan tankönyvet, ami Clevelandből (s azt megelőzően, Európából) érkezett hozzájuk további helyi terjesztés céljából (SZ. KRISTÓF 2012a).

Raff tankönyve azért érdekes a tudományos emlékezet/-tetés szempontjából, mert a szövegtörzs végén tizenkét-tizenöt nagy, oldalnyi méretű kép is található. Ezek - a különböző kiadások szerint - vagy fekete-fehér, vagy színezett rézmetszetek, később pedig acélmetszetek: a természet világának olyan korabeli ábrázolásai, amelyek a növényeket, az állatokat, az ásványokat, valamint az embereket bizonyos *rend* szerint - bizonyos *csoportokba* osztva, bizonyos *kategóriák és szcénák* szerint elrendezve -

¹² A korábbi, kora-újkori vallásos-térítő célzatú diskurzusokról ld. BLANCKAERT 1985; Magyarországi, jezsuita vonatkozásban ld. SZ. KRISTÓF 2012b és 2015; A 18. századi göttingeni univerzális és stadiális társadalomfejlődés elképzeléséről August Ludwig Schlözer (1735-1809) kapcsán ld. STAGL 1995: 233-268; Magyarország kapcsán ld. SÁRKÁNY 2018, 89-105. A kortárs göttingeni antropológiai nézetekről, a diszciplína megformálódásáról és európai hatásairól ld. még BÖDEKER – BÜTTGEN – ESPAGNE 2008 és VERMEULEN 2008; A felvilágosodás-kori antropológiáról átfogóan ld. WOLFF – CIPOLLONI 2007.

jelenítették meg. Raff tankönyve az egyik legszéleskörűben elterjedt oktató, népszerűsítő eszköze volt annak az újabb természethistóriai szemléletnek, amely a világ rendjét immár Carl von Linné (1707-1778) és Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840) rendszere és klasszifikációi alapján igyekezett ábrázolni. Az emberre vonatkozó résznek a filológiája - mint korábban már rámutathattam - kicsit talányos: számos jegye Linnére utal (így például az ún. "vadember" vagy "erdei ember" (*homo sylvanus* vagy *homo pilosus*) feltűnése a szövegben, a fő kategóriái azonban - mint például az öt emberi rasszé - inkább Blumenbach-ot idézik, az ő 1776-ban kiadott *De generis humani varietate nativa* című munkáját (Sz. KRISTÓF 2012a: 165).

Ez az újfajta tudományos vizualitás a világ földrajzi felosztására, az összemberiség főbb csoportjaira és azok természeti környezetére vonatkozó ismereteket közvetített sajátos képi toposzok és sztereotípiák segítségével. A Linné és Blumenbach által is megkülönböztetett, körülírt növények, állatok, és emberek ún. "országai" mellett, azokon belül illetve azok egyes elemeinek a segítségével Raff és illusztrátorai még további elrendezéseket, szcénákat is megalkottak. Ezek a szcénák pedig egyfajta uniformizált világföldrajzi-etnográfiai *ars memorativa*-ként, az emlékez(tet)és - igen nagy területen azonos - vizuális instrumentumaiként funkcionáltak. Raff képeinek az esetében *ugyanaz* a vizuális/figurális anyag terítette be Európa nagyrészét az 1790-es évektől az 1840-es évekig. S - ami a mi számunkra különösen lényeges - mindebből Magyarország is részesült.

Nézzük meg közelebbről, hogy is épült fel ez az új természet- és társadalom-tudományos vizuális kultúra, mint az emlékezés mesterségének hagyományos - a középkori - kora-újkori retorikákban gyökerező -, de a 18. század végén újrafogalmazott és új tartalmakkal megtöltött rendszere. Itt is *locus*okkal és *imagó*kkal találkozunk, mint a korábbi *ars memorativa* tárgyú értekezésekben, retorikákban (YATES 1966; DOLEŽALOVÁ - KISS - WÓJCIK 2016; STAGL 1995: 110-115), csak kicsit más formában: a használat más kontextusaiban (természettudományos oktatás), és más célok szolgálatában (földrajzi-néprajzi-természettudományos ismeretek bevésése) működik az *ars*.

Raff szcénái - vizuális jelenetei - egy képzeletbeli *lineáris útvonal* mentén helyezkednek el, ami a természethistória tárgyalásának a menetébe foglalódik. Ez az útvonal különböző ún. "vidékeket" vagy "világokat" szel át, amelyek mintegy koncentrikus körökbe rendezve veszik körül a kiindulópontot, az Olvasó-Tanuló kisdiák Házát. A "Kis Utazó" - ahogyan Raff (illetve nálunk: Fábrián József, Vajda Péter és Táncsics Mihály) a tanulót nevezi - először a *közeli, jól ismert, otthonos világon* halad keresztül: ilyen a *Kert* (III. Tábla), az *Udvar* (IX. Tábla), a *Szántóföld* (VI. Tábla), a *Rét/Mező* (VI. Tábla), a *Legelő* (V. Tábla), és a *Tó* (V. Tábla). Aztán eléri a *távolabbi, kevésbé ismert vagy ismeretlen, vad vidékeket* ilyen például az *Erdő* (VII. Tábla), ilyen *Európa keleti vidéke, és az "Észak"* - ami arról is sokat elárul, hogy honnan is nézetik a világ (VIII, IX és XI. Tábla); aztán ilyen a *Tenger* (ami valahol odafenn, a messzi északon található, XI. Tábla); s végül ilyenek a *Más Kontinensek: Ázsia, Afrika és Amerika, I, II, X és XIV. Táblák*. Ami tehát kibontakozik a *Naturgeschichte* szövegei és képei közötti relációkból, az nem más, mint egyfajta *topográfiai-földrajzi* rendszer illetve olvasat: egy képzeletbeli, (Nyugat-)Európa (közelebbről: Németország)-centrikus, onnan kiinduló geográfia.

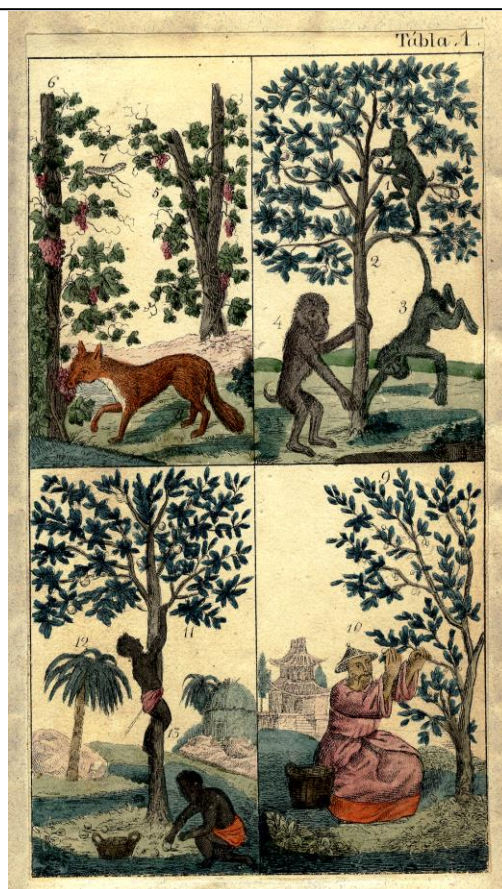
Ha ugyanabban a sorrendben nézzük a képeket, mint ahogyan beszámolták és tankönyvünk végére kötötték őket, akkor is egy szinte teljes világföldrajz kerül a szemünk elé. Egy világföldrajz, amely jellegzetes vizuális szcénákat alkalmazva bemutatja a diákoknak az egyes kontinenseket, illetve azok bizonyos részeit. Ázsiából Kínát és a kelet-indiai szigeteket: vizuális toposzaik a teatermesztés és a nyers gyümölcsök fogyasztása (I. Tábla); Amerikából Közép- és Észak-Amerikát: vizuális toposzaik a cukornádatermesztés és az indiánok egyszerű életformája (halászat), (II. Tábla); majd megmutatja a tanulóknak a szorgoskodó-iparkodó Nyugat-Európát: egyik vizuális toposza a selyemhernyótenyésztés (III. Tábla); a természetközeli ("semmittevő") Kelet-Európát: vizuális toposza nem más, mint medvetáncoltató lengyelek (VIII. Tábla); aztán megmutatja a zord, ámde egyes, ún. "mértékletes népek" számára mégis lakható Északot: vizuális toposzai a lappok és a réntartás (IX. Tábla); végül pedig a

kezdetlegesnek ábrázolt Afrikát: vizuális toposzai félmeztelen fekete ember a teve nyakán, valamint szinte teljesen ruhátlan kunyhólakó népek (“hottentották”) (X és XIV. Táblák). Azt látjuk, hogy ez az újfajta, egyszerre földrajzi-társadalmi és történeti vizualitás egy-egy kontinensről egy “fejlettebb” és egy “fejletlenebb” társadalmat prezentál az olvasóknak, vagyis pontosabban fejlettebbnek illetve fejletlenebbnek *ábrázol* egyeseket – amelyekre a diákoknak ennek megfelelően kell is majd *emlékezniük*.

Az út és a rajta való haladás - ennek különböző szakaszai, különböző képekkel megjelölt megállói - a közép- és kora-újkori retorikák *ars memorativá*jának is egyik kedvelt eszköze, *locus*-típusa volt. Raff természethistóriájának a rendszere esetében ugyancsak úttal és kijelölt haladási iránnyal találkozunk, csak hogy immár világföldrajzi – és társadalmi, antropológiai/egyetemes néprajzi – értelemben. Tankönyvünk legalább két olyan nagyobb olvasatot – vagy *üzenetet*¹³ - foglal magában, amelyek a “tudományos emlékezés” vagy felidézés korabeli módjával és folyamataival voltak kapcsolatosak, s amelyeket a nálunk a korszakban formálódó antropológia/etnológia képviselői – elsősorban fordítók – is átvettek és használtak (illetve: megerősítve láttak egy nagy presztízsű göttingeni tankönyv által). Egyrészt azt az - *ars memorativa* gyakorlatára épülő, de azon immár *túlmutató* - üzenetet, hogy a természet és a társadalom megismerésének a folyamatát nem másként, mint *utazásként* - egyfajta *empirikus felfedezőútként* – lehet és kell elképzelni.

Másrészt viszont azt az üzenetet, illetve olvasatot, hogy a világ különböző társadalmait egy *fejlődési sorrend* – s egyben *progresszív hierarchia* - jegyében lehet és kell interpretálni. Ha távolabbról is rátekinünk a *Naturgeschichte* világföldrajzi ábrázolásainak az egészére, az alkalmazott képi sztereotípiák - a korábbi *ars memorativa imagines*-einek kései megfelelői - jól érzékelhetően kirajzolnak egy ilyen egymást követő fejlődési stádiumokból álló láncolatot, egyfajta *lineáris társadalmi formáció*-sört. Eszerint a fejlődés útja az egyszerű, gyűjtögető társadalmaktól - a félmeztelen, gyümölcszedő “kelet-indiaiktól” és más egyszerű halászó-vadászó társadalmaktól (így például amerikai indiánok, dél-afrikai “hottentották” vagyis khoisanok, észak-európai lappok) – az ún. “fél-civilizált” stádium felé vezet: ez utóbbit reprezentálná például Kína ábrázolása, amelyre Raff tankönyvének 19. századi kiadásában díszes pagodákat rajzoltak, és gazdagon kidíszítették a teaszedő alak ruházatát, köntösét. A fejlődés végpontja pedig - Kelet-Európa “fejletlenebb”, természet- és állatvilág-közeli társadalmain keresztül - a szorgos, iparos “nyugat-európai” civilizáció lenne (selyemhernyótenyésztésével, bálnavadászatával, cukortermelésével, szabályos formájú házaival, hajóival és fegyvereivel egyaránt). A megjelenítések hátterében az alapeszme nem más volt, mint a *vadság* – *barbárság* - *fél-barbárság/fél-civilizáció* – *civilizáció* eszméje: *ezt* igyekeztek bevésni ezek a vizuális szcénák a korszak tanulóinak, olvasóinak az emlékezetébe, gondolkodásába. Ennek megfelelően lehetett/kellett memorizálni, majd “emlékezetbe idézni” a világ társadalmait, azok földrajzi elhelyezkedését illetve univerzálisnak elképzelt társadalomfejlődési rendjét, annak stádiumait és (ugyancsak képzelt) hierarchiáját. **[Lásd 2. kép]**

¹³ Roger Chartier „szövegben foglalt üzenet” fogalmát használom, ld. CHARTIER 1992; A fogalom metodológiatörténeti kontextusához ld. még CHARTIER 1989.

2. ábra Raff György Keresztély: *Természeti Historia a' Gyermekek Számára 1834*

Bizonyosnak látszik, hogy Raff tankönyve a korszak számbajöhető progresszív teóriáinak – így például a göttingenieknek: akár Heerenének, akár Schlözerének, vagy esetleg William Robertsonének (1721-1793) stb¹⁴ - egy már eleve leegyszerűsített, vulgarizált változatát sűrítette és sematizálta tovább effajta könnyen memorizálható elrendezésbe, szcénákba és képekbe. Hogy konkrétan melyik teóriáét, azt azonban nem nevezte meg.

Ami végül az *etnográfiai profilok* követelményének a megjelenését és magyarországi adaptálásukat illeti, erre csak röviden és inkább vázaltszerűen tudok kitérni, mert nem ismerjük még elég jól ennek a folyamatnak a különböző etapjait. Az bizonyos, hogy az etnográfiai leírás mibenlétét Magyarországra közvetítő diskurzus(ok) recepciójának korszakunkban *több centruma* is volt, ahogyan az is bizonyos, hogy a hatások is *több, különböző irányból* érkeztek. A nagyszombati jezsuiták mellett (SZ. KRISTÓF 2014c és 2015) – eltérő tudományos és politikai célokkal – létezett, úgy tűnik, egy győri/veszprémi illetve egy pest-budai protestáns kör, akiknek az Európán kívüli kis népek kultúrájával kapcsolatos alapvető fordításainkat köszönhetjük. David Cranz Grönland-históriájának említett magyarázata mellett Johan Meermann (1753-1815), James Cook és Joseph Banks (1743-1820), Jean-François de La Pérouse (1741-1788), Alexander von Humboldt (1769-1859) és sok más kortárs nyugat-

¹⁴ Robertson társadalomszemléletéről és történelemfelfogásáról ld. KONTLER 2001 és 2014.

európai utazó beszámolójának a fordításait, vagy fordítás-kezdeményeit.¹⁵ Ezekről majd csak a közeljövőben fogok tudni a megfelelő részletességgel beszámolni. Most csak egy idetartozó magyar tudósak a munkáját említeném, amit már feldolgoztam, s ami igen sokat elárul a korszakban megformálódó antropológiai “tudományos emlékezet” forrásairól, diszkurzív ideológiájáról és funkcionálásáról egyaránt.

Az egyik fent említett protestáns körnek volt a tagja Almási Balogh Pál (1794-1867), gróf Széchenyi István valamint Kossuth Lajos orvosa, aki - jó harminc évvel később – gyakorlatilag ugyanazt kívánta megvalósítani, mint Dobosy Mihály tiszteletes, vagy Georg Christian Raff előbb említett fordítói: importálni Magyarországra az egyetemes néprajz tudományát. Almási Balogh azonban nem Göttingenhez fordult mintáért, hanem közvetlenül a *francia* és a *brit* irodalomhoz illetve tudományossághoz. Feltárássaim szerint ő írta Magyarországon az első etnográfiai kismonográfiát Ausztrália bennszülötteiről – s tette ezt úgy, hogy soha nem járt az ötödik kontinensen (SZ. KRISTÓF 2014a és 2014b).

Az *ember Australiában* című kéziratot ma az ELTE Egyetemi Könyvtára őrzi. Összesen tizenkilenc oldalnyi írás, mely a következő gondolati egységekre, alfejezetekre oszlik. Az ausztrál bennszülöttek testi felépítésének és lakókörnyezetének a sajátosságai (cím nélkül), majd “Vallás” (kb. két és fél oldal), “Lakhelyek” (kb. két oldal), “Életmód” (kb. egy oldal), “Házasság” (kb. öt és fél oldal), “Babona” (kb. két és fél oldal), valamint “Hajlamok” (kb. két oldal), “Öltözet” (kevesebb, mint egy oldal), és végül “Nyelv” (kicsit több, mint egy oldal) (SZ. KRISTÓF 2014b: 129-130). Almási Balogh tehát már komplett kis általános etnográfiai, ún. etnográfiai “profil”¹⁶ állított össze az ötödik kontinens őslakosairól. Az az igazán figyelemre méltó ebben, hogy *pontosan tudta*, hogy egy ilyen írásműnek hogyan kell kinéznie, milyen alfejezetekből – az illető idegen kultúra mely területeinek a leírásából – kell állania.

A ausztrál kismonográfia, mint megállapíthattam, Allan Cunningham (1791-1839), James Cook, David Collins (1756-1810) és más francia illetve brit utazók, természettudósok műveiből készült kompiláció, amely valamikor 1835 után keletkezett. E nyugat-európai szerzőségű útibeszámolók és természetleírások képviselésében (karosszékes) szerzőnk mintegy “maga köré gyűjtötte” azokat az Ausztráliáról szóló tudományos “emlékezet-helyeket”, ahonnan információkat nyerhetett a Cook-ék által azonosított új, ötödik kontinens bennszülötteiről. Tudjuk, hogy rendkívül gazdag magánkönyvtárral rendelkezett, ami – kutatásaim szerint – számos esetben magában foglalta az ausztrál kismonográfiához felhasznált leírásokat, képeket (SZ. KRISTÓF 2014b: 138-139).

Az azonban, hogy Almási Balogh kiknek – *konkrétan* mely brit és francia természettudósoknak és utazóknak – a műveit használta “terepként”, tudományos “emlékezet-helyként”, azt is behatárolta a számára, hogy milyen diskurzusokban mozog, s hogy az övé hogyan “szól” majd. Az Ausztrália-kismonográfia – paradox módon - végül nem mást közvetített a magyar olvasók felé, mint a *korai nyugati koloniális szemlélet* egy változatát, annak számos, az Európán kívüli bennszülötteket lenéző, alacsonyabbrendűként kezelő aspektusával és attitűdjével egyetemben.¹⁷

Nézzünk meg közelebbről egy ilyen francia munkát, amelynek a képei, metszetei alapján - amelyeket *szemlélve* mintegy - Almási Balogh kéziratának egyes részeit kompilálta. Kutatásaim alapján egészen bizonyos, hogy *ars memorativa*-jellegű vizuális szcénákként használta Jules Sébastien Dumont

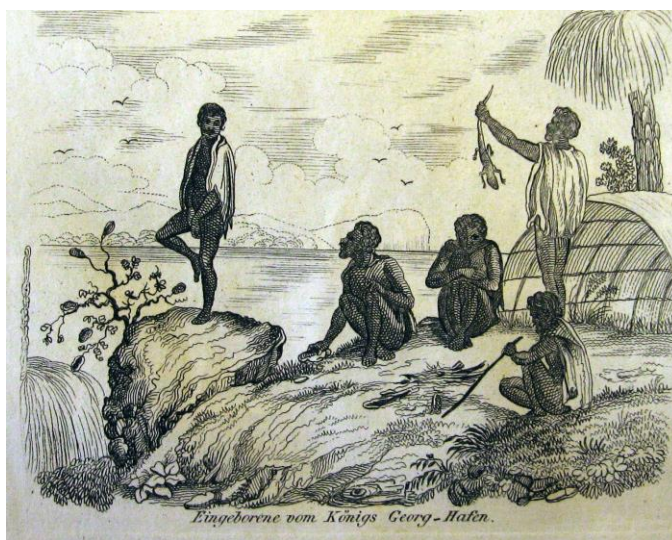
¹⁵ Az említett fordítások közül a James Cook-, valamint a La Pérouse-féle expedíciók anyagának a korabeli magyarításain, s ezek antropológiatörténeti hozadékain jelenleg dolgozom. Alexander von Humboldt magyarországi recepciójával kapcsolatos vizsgálataimhoz ld. SZ. KRISTÓF 2017a és 2017b.

¹⁶ Az angolszász antropológiában az általános népleírás, az ún. „etnográfiai (vagy) etnológiai profil” egészen az 1960-as/1970-es évekbe nyúlóan követelmény volt, ld. pl. SERVICE 1958 és 1963.

¹⁷ E szemlélet átfogó, diskurzusanalízisre épülő kritikáját ld. SAID 2000 [1978].

d'Urville (1790-1842) egyik nagy művét, amelyet az 1830-as évek elején adtak ki Párizsban, s amelynek különböző (francia és német nyelvű) kiadásai és példányai megvoltak a magánkönyvtárában (DUMONT D'URVILLE 1835: 301-326; SZ. KRISTÓF 2014b: 138-139). Dumont d'Urville metszetei pedig egészen kerek kis vizuális etnográfiai profilt kínáltak az ausztrál őslakosok kultúrájáról – legalábbis azokról a vonásokról, amelyeket az európai szemlélők észrevettek és említésre méltónak tartottak belőle. Almási Balogh kéziratát olvasva szinte látjuk, hogyan dolgozott: ezeket a képeket – vagy ezekhez nagyon hasonló, ezek nyomán készült korabeli bennszülött-ábrázolásokat - nézegetett és kommentált végig magyarul az Ausztrália-kismonográfia kéziratának összeállítása során.

A képek az ausztrál őslakosok kultúrájának hat területét ábrázolták, s a hozzájuk tartozó szövegek – Dumont d'Urville saját szövegei – a kortárs francia koloniális szemlélet jegyében a kultúrák képzelt hierarchiáját, a fehér ember felsőbbrendűségét, s az Európán kívüli kultúrák közeljövőbeni eltűnésének, a gyarmati kultúrába való asszimilálódásának a perspektíváját fogalmazták meg. Almási Balogh úgy tűnik, nemigen kérdőjelezte meg, nemigen kritizálta ezeket a meglátásokat, azok visszaköszönni látszanak a soraiban. Legalábbis erről tanúskodnak a következő idézetek, amelyeket a bennszülött kultúra hat területének a leírásából emelek ki orvosdoktorunk szövegéből. Ezek az idézetek Dumont d'Urville művének egy-egy ábrázolását (acélmetszeteket) látszanak kommentálni. Az őslakosok *testi, fizikai felépítése* európai szemmel nézve, nyomorúságos és ijesztő: Almási Balogh szerint “[Soványságuk] azon nyomorúság, ‘s szegény táplálék’ eredménye, melly ezen szerencsétlen emberfajnak jutott. ...gyíkokkal és sovány gyökerekkel élnek, mellyekkel alig tengethetik életüket”. [Lásd 3. kép]

3. ábra Jules Dumont d'Urville et al.: *Malerische Reise um die Welt*. 1835

Öltözetük “igen hiányos”: Almási Balogh leírásában “Egész télen át, csak egy vékony kangaroo-bőrrel takaróznak ők, melly vállukat alig fedi.” *Testdíszítésük, testfestésük* európai szemmel nézve félelmet kelt: Almási Balogh így kiált fel: “lehet-é borzasztóbbat gondolni, mint egy ily olajjal bekenet ‘s befeketített alakot, egy egy széles fehér körrel a’ szemek körül, hasonló színű [húzott?] vonásokat a’ karokon, czombokon és lábakon? Néha feketével bemázolva, fehér vonásokkal a’ széleken, ijesztő vázakat képeznek.” *Lakóhelyük* európai szemmel nézve igen nyomorúságos: Almási Balogh leírásában “olgy nyomorultak a’ mint csak képzelni lehet. Az erdők lakójának kunyhója egyszerű fahéjból áll, melly közepén meg van hajtva, ‘s két végivel a’ földben megerősítve, ‘s melly legfeljebb is tökéletlenül képes esső és széltől megóvni szerencsétlen lakóját. Magokkal soha sem viszik.” *Ritusaik* európai szemmel nézve kegyetlenek és erőszakosak: Almási Balogh szerint “Az ifjoknak... midőn a’ férfiui korba lépnek át,

egy fogokat rántják ki, mi nagy ünnepélllyel megy végbe.” A házasság rítusa európai szemmel nézve igen kegyetlen: Almási Balogh erről így elmélkedik: “Azt mondák, hogy az asszonyok valami érzékeny gyöngédséggel bírnak. Nem botránkoztató gondolat-e az, hogy rájuk nézve a’ szerelem’ előjátéka az erőszak, még pedig a’ legdurvább természetű erőszak? Ezen gyalázatos és vad szenvedelem szerencsétlen áldozatait ... mindég idegen sőt ellenséges néptörzsekben keresik a’ férfiak. Szükséges tehát a’ titok, ‘s a’ szegény szerencsétlen, pártfogói távollétében ragadtatik el.” (A későbbi etnográfusok/antropológusok mindezt úgy fogalmazták volna meg, hogy az őslakosok exogámiát gyakorolnak, az erőszakos nőrablás szokásával egybekötve, amelynek során a menyasszony bántalmakat szenvedhet.) Dumont d’Urville ausztrál vonatkozású képei között van egy a bennszülöttek ún. kengurutancát ábrázoló is, ezt azonban orvosdoktorunk – nem tudjuk, miért - nem kommentálta.¹⁸

Ami a fentiekben áttekintett antropológiai „emlékezet-helyek” és etnográfiai profil-minták politikai-társadalmi beágyazottságát illeti, a következőket mondhatjuk összefoglalóan. A tárgyalt fordítások – illetve a kompiláció – bevallottan, hirdetten közös célja volt, hogy anyanyelvű tudományos műveltséget teremtsenek az antropológia/egyetemes néprajz területén is. E törekvések bevallottan és hirdetten Habsburg-ellenes kulturális törekvések voltak, mindenekelőtt protestáns színezetűek, s mindenekelőtt a göttingeni embertudományokat, s általában a német tudományosságot tekintették mintának. Még Almási Balogh Pál is, aki 1820-as évekbeni németföldi utazásai során meglátogatta például Johann Friedrich Blumenbach göttingeni orvosdoktor, lelkendezően írt annak koponyagyűjteményéről, illetve később Alexander von Humboldt - antropológiától/társadalomföldrajztól ugyancsak nem független - munkásságának az egyik legszorgalmasabb magyarországi népszerűsítőjévé vált.¹⁹ Ugyanakkor igen keveset tudunk a korábban olyan jelentős katolikus – elsősorban nagyszombati jezsuita – antropológia (Ld. SZ. KRISTÓF 2015 és 2014c) korabeli sorsáról, további működéséről, a Dél-Amerikából hazatért jezsuita misszionáriusok 19. század eleji tevékenységéről és hatásáról.

Ami a fentiekben tárgyalt antropológiai “emlékezet-helyek” és etnográfiai profilok jövőjét, későbbi, 19. század végi magyarországi kanonizálódásukat illeti, nem ismerjük még eléggé jól ezt a folyamatot sem. Figyelemre méltó, hogy Hunfaly János (1820-1888), aki hazánkban az első egyetemes néprajzi (társadalomföldrajzi) előadásokat tartotta az 1870-es években a pesti egyetemen, *nem* hivatkozott Almási Balogh Pálra, amikor Ausztrália néprajzát tárgyalta, s *nem* hivatkozott Georg Christian Raff természethistóriájára sem, amikor a világ népeiről összefoglaló áttekintést adott. Raff munkáját már a harmadik magyar fordító, Táncsics Mihály elavultnak tartotta 1846-ban – amikor (s ez a jelen írás szerzőjének a megjegyzése) még mindig csak *négy* kontinens természetrajzát és népeit írta le, holott a Cook-expedíciók nyomán Ausztráliának már régen meg kellett volna jelennie benne ötödikként. Hivatkozott viszont Hunfaly – név szerint és bővebben is – David Crantz útbeszámolójára és a grönlandi inuitokról adott leírására; Dobosy Mihályt, a magyar fordítót ugyanakkor nem említette meg (HUNFALVY 1995: 102-103). Az Alexander von Humboldtra történő hivatkozásai ugyancsak számosak voltak (SZ. KRISTÓF 2017b).

Addig is, amíg ennek a kanonizálódási folyamatnak – az antropológiai tudományos emlékezet továbbélő illetve megrostáló funkciójának – a közelebbi működéséről nem szerünk alaposabb ismereteket, igen fontos, hogy feltárjuk, egybegyűjtjük és “emlékezettörténeti” szempontból is elemezzük

¹⁸ A Dumont d’Urville művéből származó - és Almási Balogh által nagy valószínűséggel látott és leírt - képeket ld. SZ. KRISTÓF 2014b: 139-143.

¹⁹ Erről ld. a Humboldt és Magyarország kapcsolatairól szóló nagyobb tanulmányomat: SZ. KRISTÓF 2017b, illetve jelen munkában a 15. jegyzetet.

azt a tudásanyagot, amely az egyetemes néprajz diszciplínává válása felé vezető úton *felhalmozódott*. Ezt a célt hivatottak szolgálni az én tudománytörténeti vizsgálódásaim is, közöttük a jelen írás.

KÉPEK FORRÁSA

1. Cranz, Dávid: *Grönland históriája, melyben ez a' tartomány lakosival együtt leíródik és a' természeti-históriára sok jegyzések tételnek*. Fordította Dobosy Mihály, Buda, Landerer Anna, 1810 (A szegedi Somogyi Könyvtár példánya).
2. Raff György Keresztély: *Természeti Historia a' Gyermekek Számára. Második magyarítás*, Kassán, Nyomtatta és kiadta Werfer Károly, 1837 (Az Országos Széchenyi Könyvtár példánya).
3. Jules Dumont d'Urville et al.: *Malerische Reise um die Welt. Verfaßt von einer Gesellschaft Reisender und Gelehrter*. Ins Deutsche übertragen... von Dr. A. Diezmann, Band II, Industrie-Comptoir (Baumgärtner), Leipzig, 1835 (Az MTA Könyvtár példánya).

BIBLIOGRÁFIA

ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004 [1992].

BLANCKAERT, Claude (szerk.): *La naissance de l'ethnologie? Anthropologie et missions en Amérique XVIe-XVIIIe siècle*, Paris, Les Éditions du Cerf, 1985.

BÖDEKER, Hans Erich – BÜTTGEN, Philippe – ESPAGNE, Michel (szerk.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*, Göttingen 2008.

CHARTIER, Roger: *Laborers and voyagers: From the Text to the Reader*, *Diacritics* 22:2 (1992), 49-61. <https://doi.org/10.2307/465279>

--- Le monde comme représentation. *Annales E.S.C.*, 6 (1989), 1505-1520.

DOLEŽALOVÁ, Lucie – KISS, Farkas Gábor – WÓJCIK, Rafał: *The Art of Memory in Late Medieval Central Europe (Czech Lands, Hungary, Poland)*, Edited by Farkas Gábor KISS. Budapest-Paris, L'Harmattan, 2016.

DUMONT D'URVILLE, Jules Sébastien (szerk.): *Voyage pittoresque autour du monde. Résumé général des voyages de découvertes*, I-II. köt. Paris, 1834-1835.

FOUCAULT, Michel: *Les Mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Paris, Gallimard, 1966.

HAUSER-SCHÄUBLIN, Brigitta – KRÜGER, Gundolf (szerk.): *Siberia and Russian America: Culture and Art from the 1700s. The Asch Collection. Göttingen – Sibirien und Russisch Amerika: Kultur und Kunst des 18. Jahrhunderts. Die Sammlung von Asch, Göttingen*. München, Berlin, London, New York, Prestel, 2007.

HUNFALVY, János: *Egyetemes néprajz (Ethnographia)*. Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr [Számos, a szöveg közé nyomott fametszettel illusztrálva] Budapest 1876/77. II, A kézírásos litográfia alapján közreadja SÁRKÁNY Mihály és VARGYAS Gábor. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 1995, 102-103.

KONTLER, László: William Robertson and his German audience on European and non-European civilisations, *Scottish Historical Review* LXXX (2001), 63-89.

---- *Translations, Histories, Enlightenment: William Robertson in Germany 1760-1795*, Basingstoke, PalgraveMacmillan, 2014.

NORA, Pierre: *Les Lieux de mémoire, Volume I-III*, Paris, Gallimard, 1984-1992.

SAID, Edward W.: *Orientalizmus*, Ford. Péri Benedek, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000 [1978].

SÁRKÁNY, Mihály: Etnográfia és szociográfia, in *A magyar szociográfia a 20-21. században*, Szerk. Tóth Pál Péter, Budapest, Gondolat Kiadó, 2018, 89-105.

SERVICE, Elman: *A Profile of Primitive Culture*, New York, Harper & Brothers, 1958.

----- *Profiles in Ethnology*, New York, London, Harper & Row, 1963.

STAGL, Justin: *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550-1800*, Chur etc, Harwood Academic Publishers (Studies in Anthropology & History, vol. 13), 1995.

SZ. KRISTÓF, Ildikó: The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions, in ADAMS, Alison – FORD, Philip (szerk.): *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*, Genève, Droz, 2011, 309-333.

---- „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természethistória színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799-1846, in: GURKA, Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18-19. századi tudóssztereotípiák*, Budapest, Gondolat, 2012a, 160-176.

---- Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban, in LANDGRÁF, Ildikó – NAGY, Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*, Pécs-Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, BTK Néprajztudományi Intézet, L'Harmattan Kiadó, Könyvpont Kiadó, 2012b, 309-345.

---- Domesticating Nature, Appropriating Hierarchy: The Representation of European and Non-European Peoples in an Early-Nineteenth-Century Schoolbook of Natural History, in Dagnosław DEMSKI, Ildikó SZ. KRISTÓF, Kamila BARANIECZKA-OLSEWSKA (SZERK.): *Competing Eyes. Visual Encounters with Alterity in Central and Eastern Europe*, Budapest, L'Harmattan, 2013, 40-66.

---- *The Representation of the Australian Aborigines in Text and Picture: Dr. Med. Pál Almási Balogh (1794-1863) and the Birth of the Science of Anthropology in Central Europe/Hungary*, Caiana Revista academica de Historia del Arte y Cultura Visual de Centro Argentino de Investigadores de Arte (CAIA) (Buenos Aires), No 5, Segundo semestre, dossier special „Ciencia y Cultura Visual” (szerk. Piroska CSÚRI - Mercedes GARCÍA FERRARI), 2014a, 126-140.

---- Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon, in GURKA, Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18-19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2014b, 127-144.

---- Local Access to Global Knowledge: *Historia naturalis* and Anthropology at the Jesuit University of Nagyszombat (Trnava), as Transmitted in its Almanacs (1676–1709), in ALMÁSI Gábor (szerk.): *A Divided Hungary in Europe, vol. 1: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2014c, 201-228.

---- A *Távoli Másik* szövegekben és képekben a kora újkori Magyarországon: *historia naturalis* és antropológia a nagyszombati kalendáriumokban, 1676-1709 (1745), In *Ethno-lore, az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXII* (Szerk. FÜLEMILE, Ágnes – ISPÁN, Ágota Lídia – MAGYAR, Zoltán), Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015, 11-68.

---- „Terepmunka” a Terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19. század eleji Magyarországon, *Ethno-lore, az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXXII*, 2016, 1-23.

---- Alexander von Humboldt és a Podmaniczkyak. Mozaikok a földrajz és az egyetemes néprajz 19. századi tudománytörténetéhez, in Gurka, Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család a 18–19. századi magyar kultúrában*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2017a, 25-40.

---- Alexander von Humboldt és Magyarország: Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában, *Századok*, 151. évf., 5 (2017b), 987-1006.

TE HEESEN, Anke: *The World in a Box. The Story of an Eighteenth-Century Picture Encyclopedia*, Trans. by Ann M. Hentschel, Chicago and London, The University of Chicago Press, 2002 [1997].

VERMEULEN, Han: *Early History of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710-1808*, Leiden, Ridderprint, 2008.

WOLFF, Larry – CIPOLLONI, Marco (szerk.): *The Anthropology of the Enlightenment*, Stanford, Stanford University Press, 2007.

YATES, Frances: *The Art of Memory*, London, Routledge and Kegan Paul, 1966.